

MAPOVANIE DISKURZU O SPOLOČENSKEJ ZODPOVEDNOSTI PODNIKOV

MARTIN LAČNÝ

Inštitút politológie
Filozofická fakulta
Prešovská univerzita v Prešove
Email: martin.lacny@unipo.sk

Abstract:

The article focuses on mapping the past and contemporary discourse on corporate social responsibility in its various theoretical and practical levels. It reflects the characteristic features of individual-ethical and institutional-ethical paradigm, which vary widely in their starting points, especially when it comes to the overall view of definition of the matter and the subjects of social responsibility. Within this context, the author briefly compares the stockholders theory with the stakeholders theory.

Keywords:

Corporate responsibility, corporate citizenship, stockholders theory, stakeholders theory, business ethics.

Otázka spoločenskej zodpovednosti podnikov (Corporate Social Responsibility – CSR, resp. SZP) je pomerne zložitá, čo dokladuje i skutočnosť, že za posledných cca 60 rokov vzniklo množstvo teoretických prúdov, ktoré sa vyznačujú rôznym prístupom k tejto problematike. Ich autori často kombinujú jednotlivé prístupy, pričom používajú viac-menej jednotný pojmový aparát a vychádzajú z viac-menej jednotného vymedzenia základných kategórií.

V snahe uchopiť rámec spoločenských úloh podniku v celej jeho šírke, sa jednotlivé teoretické koncepty sústreďujú na celý komplex úloh, ktoré podnik ako špecifický druh hospodárskej organizácie plní vzhľadom na svoje poslanie a základné nasmerovanie. Pomerne široké vymedzenie ekonomickej úlohy podnikov, ktoré môžeme v rámci mainstreamových teórií

SZP považovať za reprezentatívne, ponúka britský odborník Tom Cannon (1992), ktorý podnikom prisudzuje štyri skupiny čiastkových úloh: hospodárske a produkčné úlohy, podporné úlohy, adaptívne funkcie, riadiace a politické úlohy.

- Hospodárske a produkčné úlohy zahŕňajú obrábanie pôdy, produkciu potravín, výrobu a distribúciu priemyselných tovarov a služieb a všetky úlohy spojené s produkciou a zveľaďovaním bohatstva.

- Podporné úlohy podnikov sú sústredené predovšetkým na podporu súdržnosti a stability spoločnosti, na zabezpečenie jej kontinuity (väčšina aktivít, ktoré sú spojené s komunikovaním a tvarovaním poznania a kultúry, spadá práve do tejto kategórie).

- Medzi adaptívne funkcie spadá produkcia prostriedkov, prostredníctvom ktorých spoločnosť reaguje na zmeny (zo strany podnikov ako hospodárskych jednotiek ide najmä o podporu vedy a výskumu).

- Každá spoločnosť vyžaduje existenciu inštitúcií ako sú vláda, právo, politické strany, armáda, ktoré koordinujú činnosť rôznych záujmových skupín a prostredníctvom nich sa regulujú konflikty medzi týmito skupinami. Hospodárska činnosť podnikov vytvára predpoklady pre činnosť vlády, súdov, armády, politických strán, a pod., čo predstavuje rámec riadiacich a politických úloh podnikov (Cannon, 1992, s. 34-35).

Je pomerne ťažké presne vymedziť hranicu medzi ekonomickými a spoločenskými úlohami podniku, keďže podnik v sebe zahŕňa sociálnu organizáciu. Charakter tejto sociálnej organizácie môže byť pritom výrazne formalizovaný (hierarchická štruktúra

a vzťahy definované inštitucionalizovaným spôsobom), alebo neformálny (vzťahy, ktoré sa vyvíjajú vzhľadom na postoje a aktivity jednotlivcov). Efektívnosť podniku závisí v rovnakej miere od oboch typov vzťahov. Tvorba zisku a bohatstva sú pritom oblasťami, v ktorých preukazujú podniky špeciálnu zdatnosť. Žiaden iný typ inštitúcie nedemonštruje schopnosť vykonávať takúto spoločensky dôležitú úlohu. Kolaps centrálne riadených ekonomík v Strednej a Východnej Európe poukázal na neschopnosť štátu súťažiť so súkromnou sférou v tvorbe bohatstva. Iné verejné inštitúcie a dobrovoľné zoskupenia taktiež nedisponujú týmto špecifickým talentom (Cannon, 1992, s. 36).

Chápanie SZP prešlo významným a pomerne dlhým vývojom. Kým v päťdesiatych rokoch minulého storočia sa spoločenská zodpovednosť obmedzovala len na filantropické aktivity podniku a bola chápaná skôr v zmysle *social responsibility* než *corporate social responsibility* (s primárnym akcentom na korporatívnu filantropiu), postupne si autori čoraz viac začínali uvedomovať ukotvenosť podniku v spoločnosti a jeho previazanie s okolitými skupinami v externom i internom prostredí podniku.

V 60. rokoch sa následne presadzuje myšlienka previazanosti zodpovednosti a moci. Nakoľko podnikateľský sektor vykazuje moc, ktorá má nezanedbateľný spoločenský dopad, je potrebné túto moc vyvážiť zodpovednosťou za spoločenský vývoj v zmysle aktívnej a zodpovednej participácie na tomto vývoji.

Sedemdesiate roky predstavujú obdobie akcelerácie záujmu o problematiku SZP v rámci teórie manažmentu. Počas tejto dekády sa vyprofilovalo chápanie SZP ako zodpovednosti za aktivity a rozhodnutia podniku voči širokému spektru zainteresovaných skupín, ovplyvňovaných činnosťou podnikateľských subjektov. Práve táto zmena optiky, zahŕňajúca identifikáciu širšieho spektra skupín, na ktoré sa spoločenská zodpovednosť podnikov viaže, predstavovala dôležitý impulz pre rozvoj teoretickej reflexie úlohy manažmentu pri vyvažovaní diferencovaných záujmov jednotlivých záujmových skupín. V záujme explicitného vyjadrenia SZP ako kontinuálneho procesu sa v diskurze objavujú alternatívne pojmy ako *corporate social responsiveness* a *corporate social performance*.

V 80. rokoch došlo k významnému zlomu, kedy sa v súvislosti s etablovaním podnikateľskej etiky ako samostatnej vednej disciplíny začala objavovať potreba začleniť do nej problematiku SZP ako jej nevyhnutnú súčasť. Kým počas prvých dekád diskusie o SZP bola táto doménou takmer výlučne amerických odborných kruhov, v tejto dekáde sa do predmetného diskurzu intenzívne zapájajú i európski autori, ktorí preberajú mnohé idey prezentované v publikáciách z USA a modifikujú ich v kontexte európskeho podnikateľského prostredia. V tejto dekáde sa profiluje i vplyvný

koncept, úzko súvisiaci s teóriou spoločenskej zodpovednosti podnikov – *stakeholders theory* (teória participujúcich skupín).

Na začiatku deväťdesiatych rokov potrebovali klasické profesie veľmi intenzívne diskutovať o svojich vlastných hodnotách, cieľoch a zodpovednostiach. Podnikateľský svet sledoval svoj trend, pretože uprednostňoval svoj vlastný (a možno aj odlišný) záujem (Airaksinen, 2010). Vo vývoji chápania SZP sa táto dekáda spája najmä s rozvojom konceptov korporatívneho občianstva (*corporate citizenship*) a udržateľnosti (*sustainability*).

Prvá dekáda XXI. storočia sa v rámci diskurzu o SZP spája predovšetkým s vymedzovaním nových perspektív pôsobenia biznisu v širšom spoločenskom kontexte, zahŕňajúcom poznatkovo orientovanú (resp. tzv. novú) ekonomiku. Funkčná podnikateľská jednotka má v tomto kontexte podobu cieľovo orientovanej komunity. Dôvodom je skutočnosť, že tradičné vlastnícke a riadiace štruktúry strácajú svoju opodstatnenosť, nakoľko v súdobom kontexte akcionári ako teoretickí vlastníci, často výstižnejšie vymedziteľní ako investori, prípadne gambleri, nevykazujú tradičnú hrdosť a zodpovednosť vlastníkov. Vlastníctvo ako vzťah k podnikateľskej jednotke v kontexte novej ekonomiky v signifikantnom rozsahu nahrádza investícia. Zároveň sa však ťažisko aktív podniku presúva z hmotného majetku, zahŕňajúceho budovy, stroje, a pod., do sféry nehmotných aktív a ľudského kapitálu. Zmyslom podnikania sa v tomto novom kontexte stáva tvorba zisku, prostredníctvom ktorého môže podnik urobiť niečo navyše alebo lepšie. Zmysel pre toto „niečo“ však zvyknú mať predovšetkým vlastníci, investori ho nutne mať nemusia (Búciová, 2010).

V pôvodnej slovenskej a českej odbornej literatúre sa termín spoločenská zodpovednosť podnikov začína objavovať v 90. rokoch XX. storočia, krátko po tom, ako sa tejto problematike začali venovať autori z iných európskych krajín (Luknič, 1994; Remišová, 1997). V tomto období mali teoretici zo Spojených štátov amerických za sebou už štyri desaťročia búrlivých diskusií o podstate morálnej a spoločenskej zodpovednosti podnikov.

Napriek niekoľko dekád trvajúcej diskusii sa však doposiaľ nepodarilo vytvoriť jednotnú definíciu SZP, či vymedziť jej kľúčové princípy a metodológiu vyhodnocovania SZP aktivít tak, aby boli jednotne akceptované autormi na celom svete. Rozdiely v chápaní rozsahu a akcentu na partikulárne oblasti SZP sa objavujú najmä pri vymedzení subjektov zodpovednosti a stanovení počtu participujúcich subjektov, voči ktorým by mali podniky nevyhnutne prijímať zodpovednosť, ako aj v priradení miery dôležitosti morálnej zodpovednosti v rámci celkovej spoločenskej zodpovednosti podnikov.

Dôvodom, prečo sa dodnes nepodarilo vypracovať jednotnú definíciu SZP, sú predovšetkým odlišné kultúrne, náboženské, filozofické, historické, právne, ekonomické a spoločenské determinanty jednotlivých krajín, ktoré do veľkej miery ovplyvňujú chápanie SZP. Nemenej dôležitým dôvodom je interdisciplinárny charakter diskusie o SZP, do ktorej zo svojich pozícií vstupujú odborníci z rôznych oblastí (filozofia, etika, ekonómia, manažment, právo, politológia, sociológia, kulturológia, atď.), ktorí navyše vykazujú rôznu sociálno-politickú orientáciu. Je preto nevyhnutné vziať do úvahy fakt, že jednotlivé teórie a názory na SZP vznikali vždy v konkrétnom spoločenskom a dobovom kontexte. Ako však konštatuje Z. Búciová, v odbornej literatúre sa žiaľ môžeme neraz stretnúť s preberaním názorov na SZP bez toho, aby boli zasadené do širšieho spoločenského kontextu, v ktorom vznikali, čo môže pôsobiť mätúco (2009, s. 26).

Významné rozdiely nachádzame v našom civilizačnom kontexte predovšetkým medzi európskym a americkým chápaním spoločenskej zodpovednosti podnikov.

Európske chápanie SZP je komplexnejšie. Vychádza z teórie stakeholderov, pričom podnik si svoje záväzky voči jednotlivým stakeholderom uvedomuje na štyroch úrovniach – právnej, ekonomickej, etickej a filantropickej. Ekonomická zodpovednosť nemá najdôležitejšie postavenie a je zadefinovaná širšie (voči viacerým stakeholderom). Právna rovina zodpovednosti stavia v Európe štát do prominentnej úlohy regulátora podnikateľských aktivít. Neoddeliteľnou súčasťou SZP je etická zodpovednosť, pod ktorú možno zahrnúť väčšinu otázok, zahŕňaných v Európe pod hlavičku SZP, ako sú napríklad problematika jadrovej energie, testovania výrobkov na zvieratách, génového inžinierstva, geneticky modifikovaných potravín a ich označovania, a pod.

Americké chápanie SZP kladie najväčší dôraz na ekonomickú zodpovednosť voči vlastníkom, striktné zameranie na ziskovosť, z ktorej vyplýva základná ekonomická úloha podniku v spoločnosti. Nie na každej úrovni sa v rovnakej miere rešpektujú záujmy všetkých stakeholderov a odlišný (širší) význam nadobúda filantropická zodpovednosť, ktorej súčasťou je napr. aj ochrana zamestnancov a poskytovanie sociálnych výhod, daných v európskych krajinách legislatívou (Búciová, 2010, s. 35-38).

Medzi jednotlivými teoretickými konceptmi, ktoré sa problematikou zodpovednosti v ekonomickom kontexte zaoberajú, nepanuje názorová jednota, najmä čo sa týka vymedzenia subjektu zodpovednosti. V podstate môžeme hovoriť o individuálno-etickej a inštitucionálno-etickej paradigme, ktoré sa do značnej miery líšia vo svojich východiskách, predovšet-

kým v celkovom pohľade na vymedzenie predmetu a subjektov spoločenskej zodpovednosti.

Individuálno-etická paradigma vychádza z predpokladu, že jedine individuum ako mravný subjekt je schopné identifikovať svoju mieru zodpovednosti, teda ide o jediného legitímneho adresáta etických, resp. mravných požiadaviek. Z deskriptívneho hľadiska sa táto platforma zameriava na opis napr. nesprávneho, resp. nemorálneho správania v ekonomických procesoch, alebo vplyvu morálneho, resp. nemorálneho správania na podnikateľské a obchodné praktiky. Na mikroúrovni je predmetom záujmu problematika konajúceho individua a jeho zodpovednosti v rámci ekonomických procesov, na úrovni organizácií problematika organizačných štruktúr zohľadňujúcich individuálnu morálku jednotlivcov, na makroúrovni napríklad vplyv ekonomických procesov konkrétneho hospodárskeho systému na konanie jednotlivca.

Inštitucionálno-etická paradigma akceptuje ako subjekt zodpovednosti nielen individuum, ale aj skupinový subjekt na úrovni organizácie. Vychádza sa tu z predpokladu, že samostatné konanie je výsledkom rozhodnutia individuálneho subjektu, do úvahy sa však berie i skutočnosť, že ľudia pod vplyvom procesov prebiehajúcich v rámci organizácie nemusia vždy rozhodovať a konať v súlade so svojim presvedčením a hodnotovým systémom. Z deskriptívneho hľadiska sa táto platforma zaoberá opisom vzorov správania a rozhodovacích procesov korporácií, ktoré môžu mať spätné vplyv na konanie týchto skupinových subjektov. Z normatívneho hľadiska tu ide o snahu vymedziť a inštitucionalizovať kritériá definujúce oblasti kolektívnej zodpovednosti. Na mikroúrovni sa v rámci tejto platformy záujem sústreďuje najmä na problematiku zodpovednosti ekonomických subjektov voči jednotlivcovi, na úrovni organizácií na problematiku kolektívnej zodpovednosti za konanie konkrétnych organizácií, na makroúrovni je predmetom záujmu problematika fungovania konkrétnych organizácií v rámci hospodárskeho systému pri zohľadnení morálnych požiadaviek (Bekőová, 2002, s. 54-55).

Najčastejšie sú v tomto ohľade spomedzi konceptov SZP citované *stockholders theory* a *stakeholders theory*, ktoré môžeme ako reprezentatívne teórie priradiť k spomínanej individuálno-etickej a inštitucionálno-etickej paradigme.

Milton Friedman ako predstaviteľ prvého zo spomínaných konceptov, zastával názor, že jedinou spoločenskou zodpovednosťou podnikania je efektívne používanie vzácnych zdrojov a vytváranie aktivít vedúcich k zvyšovaniu zisku vlastníkov, pri rešpektovaní pravidiel hry stanovených legislatívnym rámcom. Tento prístup k spoločenskej zodpovednosti v podnikaní sa zakladá na predpoklade, že konkurencia odstráni z trhu nežiaduce formy správania, ktoré poškodzujú

účastníkov trhu a trh samotný. Keďže sa tento prístup koncentruje na zodpovednosť voči vlastníkom (spravidla akcionárom) podnikov, v literatúre býva označovaný názvom *stockholders theory*.

Spochybnenie širšej zodpovednosti podnikov Friedman postavil na niekoľkých argumentoch. Podnik ako právnickú osobu chápe ako sociálny konštrukt – umelo vytvorenú jednotku, pričom zodpovednosť môže niesť len reálna osoba (podnikateľ alebo manažér korporácie). Manažment podniku v ponímaní M. Friedmana zastupuje vlastníkov a jeho primárnou povinnosťou je zodpovednosť voči vlastníkom, nie voči širšiemu spektru záujmových skupín. Zohľadnenie alebo ochrana neakcionárskych záujmových skupín by sa prakticky diala na úkor akcionárov, čím by ich manažment prakticky zdaňoval (čo nie je v jeho kompetencii). *Stockholders theory* teda podporuje individuálnu zodpovednosť, nakoľko podľa nej myšlienka širšie chápanej spoločenskej zodpovednosti podnikov znižuje ekonomickú slobodu (teda poškodzuje slobodu spoločnosti) tým, že na seba podnik preberá záväzky, ktorými deformuje pluralistické stretávanie záujmov (Friedman, 1970; Putnová, Seknička, 2007).

Manažér korporácie je podľa Friedmana osobou so svojimi vlastnými právami. Ako osoba môže niesť zodpovednosť napr. voči jeho rodine, jeho svedomiu, jeho charitatívnemu cíteniu, jeho mestu, krajine, a pod. Môže sa rozhodnúť použiť časť svojho príjmu na účely, ktoré považuje za vhodné, alebo odmietnuť prácu pre niektorý podnik. V týchto prípadoch však koná vo svojom mene a na svoj účet, čiže vynakladá svoje vlastné peniaze, čas, energiu, nie peniaze svojich zamestnávateľov, alebo čas a energiu, ktoré sa zaviazal použiť na prácu pre firmu. Ak by jeho manažérske rozhodnutia o firemných aktivitách v zmysle spoločenskej zodpovednosti znižovali zisk podniku, narábal by de facto s peniazmi vlastníkov. Ak by takéto rozhodnutia navyšovali ceny produktov, narábal by s peniazmi zákazníkov, atď. Ak teda Friedman uvažoval o spoločenskej zodpovednosti, pripisoval ju jednotlivcom, nie podnikom, alebo podnikateľskej sfére ako takej. Kritizoval tak pokusy aktivistov nepriamo prinútiť vlastníkov, zamestnancov, či zákazníkov, aby proti svojej vôli prispievali na sociálne účely (Friedman, 1970).

Problematickým prvkom Friedmanovho pohľadu je úzke chápanie zodpovednosti (v podstate redukované na individuálnu zodpovednosť manažérov voči vlastníkom), ktoré nezachytáva celú škálu sociálnych dôsledkov, vyplývajúcich z aktivít podniku a nerieši prípady, pri ktorých nie je možné jednoznačne pripísať zodpovednosť za rozhodnutie a následné konanie výlučne konkrétnemu manažérovi, resp. manažérom.

V kontexte spoločenskej zodpovednosti podnikov, koncipovanej v intenciách *stakeholders theory*, chápeme zodpovednosť ako principiálny vzťah podniku

k právnej, resp. morálnej povinnosti určenej zákonom, zmluvou, alebo inými morálnymi a spoločenskými konvenciami a normami. Klasifikácia spoločenskej zodpovednosti podnikov je pritom postavená na troch základných pilieroch – ekonomickom, sociálnom a environmentálnom. S týmto postojom sa viaže spôsob konania, ktorý vychádza z uplatňovania troch aspektov:

- uvažovania o dôsledkoch konania (predpokladá sa uprednostňovanie dlhodobého záujmu pred krátkodobým čiastkovým záujmom – dlhodobý pohľad vedie k spájaniu vlastného záujmu so záujmami ostatných);
- neutrality, čiže nezaujatosti, nestrannosti (požiadavky ostatných sú rovnako dôležité a záväzné ako vlastné – z toho vyplýva všeobecný záujem o ľudské práva a globálnu povahu etických záujmov);
- predstavy seba samého ako obete etického konfliktu, teda schopnosti vžiť sa do postavenia iného, čo pomáha určiť eticky nesprávne konanie (Remišová, 2010).

Samotný pojem stakeholder sa ako terminus technicus objavil v medzinárodnom memorande Stanfordského výskumného ústavu už v roku 1963 a je v rámci *stakeholders theory* definovaný ako skupina, bez podpory ktorej by organizácia nemohla existovať. Tento pojem teda vymedzuje vzhľadom na podnik interné a externé spoločenské skupiny, ktoré sú ovplyvňované činnosťou organizácie, a ktoré zároveň svojim pôsobením činnosť organizácie ovplyvňujú. Patria k nim vlastníci, resp. akcionári, zamestnanci, manažéri, zákazníci, resp. spotrebitelia, dodávatelia, veritelia, konkurenti, vláda, resp. štátne orgány, regióny, spoločnosť (societa). U niektorých autorov nachádzame v rámci teórie stakeholderov ich konkrétnejšie členenie na primárne participujúce skupiny, ktoré sú priamo spojené s fungovaním podniku (zamestnanci, akcionári, dodávatelia, zákazníci, miestna komunita) a na sekundárnych stakeholderov (orgány štátnej správy, konkurencia, médiá, záujmové skupiny ako napr. odbory).

Podnik tu vystupuje ako subjekt zodpovednosti – samostatný celok a zodpovedá jednotlivým stakeholderom, resp. participujúcim skupinám za reálne a predvídateľné dôsledky svojho konania. Zmyslom podnikania podľa teórie stakeholderov by totiž mala byť služba záujmom stakeholderov, pričom nemá dochádzať k zvyhodňovaniu jedného stakeholdera (napr. vlastníkov) voči ostatným (manažérom, zamestnancom, zákaznikom, dodávateľom, miestnej komunite, a pod.), nakoľko tieto participujúce skupiny nemôžu slúžiť len ako prostriedok na dosahovanie cieľov iných ľudí. Manažéri podľa tohto konceptu nesú zodpovednosť voči stakeholderom i voči firme samotnej, resp. vystupujú ako „agenti“ interných i externých stakeholderov.

Základ tohto teoretického konceptu bol vybudovaný na metodologickej báze deontologickej etiky, za čo si jeho rané podoby vyslúžili prívlastok „kantovský kapitalizmus.“ Neskoršie verzie teórie stakeholderov postupne nadobúdajú podobu modelov, v ktorých je firma súčasťou siete záväzkov medzi stakeholdermi, prepojených súborom zmluvných vzťahov, vstupov a výstupov. Z tohto pohľadu vyplýva požiadavka, aby bola jednoduchá zodpovednosť manažérov voči akcionárom firmy (ako to navrhuje stockholders theory) nahradená širšou zodpovednosťou, v ktorej je podnik ako subjekt zodpovedný voči všetkým participujúcim skupinám.

Ako problematický moment sa v súvislosti so stakeholders theory javí okrem (v porovnaní s konzekvencialistickou etikou) relatívne menej praktických deontologických východísk predovšetkým pomerne vážne uchopenie podniku ako subjektu zodpovednosti, čo sa v praxi negatívne prejavuje najmä pri vytváraní funkčnej etickej infraštruktúry v organizáciách a pri hodnotení a reportingu spoločenskej zodpovednosti. Dôležitou námietkou je tiež konštatovanie, že úroveň podstupovaného rizika, vyplývajúca z plnenia vzájomne uzavretých zmlúv, je pre jednotlivých stakeholderov odlišná, čomu by z hľadiska spravodlivosti mala zodpovedať i primeraná vyjednávacia sila jednotlivých subjektov.

V ostatných rokoch registrujeme v danom diskurze okrem iných diskutovaných otázok snahu o precizovanie konceptu corporate citizenship, predstavujúceho ideový rámec pre rozvoj chápania SZP, ako aj pomerne rušnú debatu, týkajúcu sa práve otázok hodnotenia a reportovania spoločenskej zodpovednosti podnikov. Problematika funkčnej etickej infraštruktúry podnikov i otázky hodnotenia a reportovania spoločenskej zodpovednosti podnikov pritom predstavujú dôležité praktické oblasti, od zvládnutia ktorých závisí celková úspešnosť aplikácie princípov spoločenskej zodpovednosti. Kľúčovou výzvou v diskurze o spoločenskej zodpovednosti podnikov, zasadenom do širšieho kontextu etickej reflexie ekonomických aktivít a vzťahov, pritom naďalej ostáva snaha o definovanie a implementáciu podmienok férového ekonomického systému.

Literatúra:

- AIRAKSINEN, T. Ako aplikovať aplikovanú filozofiu: osobný názor. In: FOBEL, P. (ed.): *Aplikovaná etika vo vzdelávaní a praxi*. Banská Bystrica: FHV UMB 2010. s. 57 – 63.
- BEKŮOVÁ, M. Podnikateľská etika. Vzťah etiky a ekonómie. In: FOBEL, P. et al.: *Všeobecná a aplikovaná etika. Časť II. Aplikované etiky*. Banská Bystrica: FHV UMB 2002. s. 51 – 56.
- BÚCIOVÁ, Z. O zmenách v chápaní spoločenskej zodpovednosti podnikov. In: OLECKÁ, I., ZIELINA, M. *Kdo je aktérom spoločenskej zodpovednosti firem?* Olomouc: MVSO, 2009, s. 21 – 32.
- BÚCIOVÁ, Z. Defining the basis of corporate social responsibility in the European business environment. In: *Journal of human resource management*. Volume XIII, 1-2/2010. s. 33 – 38.
- BÚCIOVÁ, Z. Integrujúci model spoločenskej zodpovednosti podnikov. In: POKORNÁ, D. - SOJKOVÁ, J. (eds.): *Spoločenská zodpovednosť firem - transfer vedeckých poznatkov do praxe*. [CD ROM] Olomouc: MVSO 2011.
- CANNON, T. *Corporate responsibility*. London: Pitman Publishing 1992.
- FRIEDMAN, M. The social responsibility of business is to increase its profits. In: *New York Times Magazine*, September 13, No. 9/1970.
- FRIEDMAN, M. *Kapitalizmus a sloboda*. Praha: Liberální institut 1993.
- LAČNÝ, M. *Spoločenská zodpovednosť podnikov a korporatívne občianstvo – otázky a výzvy*. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity 2012.
- LUKNIČ, A. S. *Štvrtý rozmer podnikania – etika*. Bratislava: Slovak academic press 1994.
- PUTNOVÁ, A.; SEKNIČKA, P. *Etické řízení ve firmě*. Praha: Grada Publishing 2007.
- REMIŠOVÁ, A. *Podnikateľská etika. Úvod do problematiky*. Bratislava: Ekonóm 1997.
- REMIŠOVÁ, A. *Etika a ekonomika. Tretie doplnené vydanie*. Bratislava: Kalligram 2010.